

NIŠKI CINCARI U KULTURNOM I POLITIČKOM ŽIVOTU NIŠA

Posle trgovine i industrije koje su bile osnov Cincarske delatnosti ne samo u Nišu i Srbiji već u svim mestima gde su se zatekli, veliki je značaj koji je ova etnička grupacija ostavila u srpskoj umetnosti. Rasterećeni od finansijskih obaveza, umetnici cincarskog porekla su bili izuzetno plodni u granama svog delovanja. Tako u književnosti bitno odskaču Alakabijad Nuša, alias Branislav Nušić, Jovan Sterija Popović, Stevan Sremac a u novije vreme Nikola Cincar Poposki. Svojim bogatim opusom iz istorije srpske srednjestolećeovne književnosti i slikarstva ovoj grupi se pridružuje akademik Aleksandar Deroko dok se u pozorišnoj umetnosti ističu Taško Načić i Olga Spiridonović. U svetu politike, Cincari su dali imena poput Cincar-Markovića, Dragutina Dimitrijevića – Apisa, Nikole Pašića, Laze Pačua...

Širok je dijapazon kulturne ostavštine Cincara u Nišu, naročito u XIX stoleću kada predstavljaju jedini hrišćanski narod koji je uspevao da izadje na kraj sa Turcima, pre svega zahvaljujući svom bogatstvu. Tako se slobodno može reći da su niški Cincari podigli umetnost u Nišu i održali je dovoljno dugo da bi je prihvatili Srbi početkom XX stoleća.

Književnost

Prema našim saznanjima, prvi niški Cincar koji je ostavio traga u književnosti Niša bio je Dimitrije S. Čohadžić koji je, još kao pisar kod Mitad-paše niškog, preveo putopis Evlije Čelebije po srpskim zemljama u XVII stoleću. Ovaj rad je kasnije objavljen kao prvi prevod Čelebijinog dela na srpski jezik.¹ Niš je krajem XIX i početkom XX stoleća, sa razvojem trgovine, postao prava književna meka juga Srbije. Tu su, zbog obilja tema iz svakodnevnog života, često boravili spisatelji svih struka. Zbog toga nije neobično što je svojim delom Niš ostolećeovečio Stevan Sremac, profesor u novoosnovanoj Gimnaziji "Kralj Milan Prvi".

Drugi poznati Cincar je Mihajlo Todora Paligorić (Batušnac, 1916 - 11. 03. 1942, Statovac). Pošto je završio Pravni fakultet bio je profesor Državne trgovačke akademije u Nišu i jedan od poznatijih komunista. U svom prvom radu "Jezik Niša u Sremčevim delima"² žestoko je napao vulgarizovanje niškog jezika u Sremčevim delima smatrajući da je pisanje tim jezikom daleko od književnosti. U svojim kasnijim člancima "Pečalbar Miloje"³ i "Šta je fašizam?"⁴ Paligorić je nastupao sa isključivo ideoloških pozicija. Kruna njegovog rada je "Ekonomsko - kulturna istorija Niša"⁵ koja je poslužila brojnim istoričarima kao nezaobilazna literatura za istoriju ovog podneblja.

Poslednji u nizu književnih stvaralaca je publicista i borac za prava Cincara Hrista Spoa koji je bio saradnik više međunarodnih časopisa ustoleće pišući o Cincarima. Bio je jedan od učesnika prvog kongresa Aromuna u Majnhajmu (Nemačka) 1985. i Frajbrugu naredne godine. Bogata zbirka neobjavljenih rukopisa Hriste Spoe nalazi se u vlasništvu njegovog sina čekajući da jednoga dana i delimično bude objavljena.

Cincari su pokrenuli i nekoliko listova između dva svetska rata. Najpre je Todor S. Paligorić, otac Mihajla Paligorića, pokrenuo 1909. godine list pod nazivom "Trgovina"⁶ da bi svoj doprinos niškom dnevnom izdavaštvu dao Lazar Kražić koji je osnovao sa Andonom Andonovićem "Privredni list"- glasilo Niške Trgovačke Omladine⁷. Na kraju, jedan od

¹ Споменик, XLII, 19

² Нишке новине, 4. мај 1933.,4

³ Наш лист, 12. новембра, 1937.

⁴ Наш лист, 23. новембра, 1937.

⁵ М.Т.Палигорић, *Културно – економска историја Ниша*, први део, Св. Цар Константин, Ниш, 1937.

⁶ Привредни лист, 24.12. 1924

⁷ Д.Мирчетић, *Нишка штампана*, Градина, 1972., 157

urednika nedeljnika leve orijentacije " Naš list" bio je već pomenuti Mihailo Paligorić.⁸

Pozorišna umetnost

Pošto su uspeali da obezbede egzistenciju sebi i svojim potomcima, niški Cincari jednovremeno počinju sa aktivnijim delovanjem u kulturnom životu grada. Istina, u ovoj njihovoj aktivnosti nisu bili toliko zastupljeni kao u trgovini ali je onaj obrazovaniji sloj težio ka kvalitetnijem ličnom usavršavanju. Po svom mnogo kasnije izgubljenom običaju, Cincari su se ustoleće okupljali oko matice pa tako i u slučaju formiranja pozorišne družine "Stevan Sindjelić" koju su idejno predvodila dva Cincara - obojica profesori tadašnje "Gimnazije Kralja Milana I", današnje gimnazije "Stevan Sremac" - i oba umetnika: Stevan Nikšić - Lala, slikar i profesor likovnog i Stevan Sremac - književnik i profesor srpskog jezika.⁹ Pridružuje im se kolega, profesor Spira Kalik, koji će sa Henrihom Lilerom, Miloradom Petrovićem, učiteljem iz sela Sićevo i putujućim glumcem Mihailom Dinićem, biti osnivač Pozorišne družine "Sindjelić" 11.marta 1887. godine.¹⁰ Sindjelić je istoga dana počeo sa radom.¹¹ Stevan Sremac, ne želeći da išta rizikuje, za otvaranje pozorišta postavlja dramu "Srpski ajduci" još jednog Cincara - Jovana Sterije Popovića.

I tako, dok Stevan Nikšić - Lala brine o kostimima i scenografiji, često je vlastoručno praveći, Stevan Sremac počinje da piše za pozorište a Spira Kalik, podržavan brojnim cincarskim porodicama brine o finansijama, pozorište dobija i svoju prvu zvezdu koja će, slučajno ili ne, biti Cincarka. Radi se o mladoj glumici Anki Fransineli o kojoj kritičari daju pozitivno mišljenje: »... Niš ima glumicu-pevačicu koja ima škole, i glasa, I osećaja, pevačicu koja bi bila dika kome pozorištu evropskog zapada...Gospodjica fransineli je vrlo oprta glumica, puna gipkosti i lepih pokreta na pozornici a zna uvek dobro svoju ulogu, o čemu nas je uverila u svakoj dosadašnjoj predstavi, te je ona za naše pozorište svakako duplo korisna".¹² Anka Fransineli je glumila još kratko vremena a onda joj se gubi svaki dalji trag tako da bližih podataka o njoj nemamo.

Onoga trena kada Stevana Sremca počne da bolest obara u krevet, počinje jedan od mnogih raspada ovog pozorišta. Tako se, prvih godina ovog stoleća, dešava da, bar što se tiče osnivača, svi pomažu koliko mogu pozorište- naročito Sremac- ali se više ne vezuju za ovu sve stabilniju ustanovu koja je uspeła da za sebe veže veliki broj mladih Nišlija. Cincari finansijski podržavaju osnivanje i razgranjavanje pozorišne družine u pozorište i sve češće neki Cincar biva član Odbora pozorišta, kao što je to bio slučaj sa Spirom Kalikom, pa i Vojom Cincar - Markovićem, predsednikom prvostepenog suda u Nišu o kome nemamo više podataka.¹³

Sa početkom dvadesetog stoleća i industrijalizacije Niša, koja je podrazumevala veliki broj ljudi koji će se ukotviti u Nišu, nastupa neumitni proces asimilacije tako da Cincari, iako nikada do kraja potisnuti u pozadinu zbivanja, gube svoje nacionalne odlike. Usled porasta konkurencije dojučerašnje mecene pozorišta sada se bore za opstanak tako da dolazi do privremenog kidanja veza na relaciji Cincari - pozorište. Ali i ono što su Cincari dali Nišu kroz prizmu Narodnog pozorišta nije nimalo zanemarljivo, čak se može postaviti kao zadatak dolazećim generacijama.

⁸ Д.Мирчетић, *Нишка штампа*, 151

⁹ Р. М.Петковић, *Прва нишка гимназија 1878.-1968.*, Гимназија "Стеван Сремац", Ниш, 1972., 55-59

¹⁰ Р.М.Петковић, *Прва нишка гимназија*, 57

¹¹ Р.М.Петковић, *Прва нишка гимназија*, 57-58. Позориште је у прво време наступало у кафани "Булевар" Милана Радосављевића- Рапоње, која је подигнута 1890. У овој грађевини ће касније бити Официрски дом. Ту ће 1915. Заседати Народна Скупштина Србије у којој је донет позната Нишка декларација (прим.Н.О.)

¹² *Слобода*, 7. Април 1891., чланак "Уметност у комадима *Луковник од 18 година* и *Љубавно писмо*"

¹³ *50 позоришних година у Нишу*, Ниш, 1938., 38

Likovna umetnost

I pored nezavidnog položaja u kome se nalazila likovna umetnost u vreme turske vladavine, i pored svih mogućih zabrana, jačanjem ekonomske moći niških trgovaca i njihovim sve brojnijim trgovačkim odnosima sa Peštom i Bečom, dolazi do popuštanja nametnutih stega. Sledeći zapadnoevropski manir portretisanja kao vidljive demonstracije bogatstva i ekonomske moći, cincarski trgovac Nikola Hristodulo naručuje portret 1853. godine od bečkog slikara Johana Frankenbergera.¹⁴ Tako je Hristodulov portret bio zapravo prvo slikarsko delo napravljeno u doba turske vladavine koje se nalazilo u domu nekog Nišlije. Sledeći primer svog sunarodnika trgovac Dimitrije Čohadžić koristi boravak Koste Jankovića 1872. godine i naručuje od njega portret. Portret Dimitrija Čohadžića urađen je u realističkom maniru, sa fesom na glavi ali u evropskoj nošnji čija je funkcija potenciranje moći i uticaja naručioca.¹⁵ Obe slike čuvaju se u depou Narodnog muzeja u Nišu.

Svoj doprinos razvoju likovne umetnosti u Nišu i njegovoj okolini dao je freskoslikar Djordji Joko Zografski kome je Niš bio tek stanica u poslednjoj deceniji XIX stoleća. Rodjen u Galniku 1862. godine, Djordji Joko Zografski u svojoj trideset trećoj godini života 1895. oslikava ikonostas crkve u selu Orljanu nadomak Niša a već tri godine kasnije, 1898.g., prihvata se da, zajedno sa niškim slikarom Milutinom Markovićem, oslikava crkvu Svete Petke koja se nalazi na samom ulazu u Sićevačku klisuru.¹⁶ Po završenom poslu, već narušenog zdravlja, prihvata potpuno živopisanje crkve a Azbresnici, selu nedaleko od Niša. Posao završava već 1905. godine da bi se 1907. godine ikonopisao ikone u crkvi u selu Belajnac. Kruna njegovog stvaralaštva je živopisanje fresaka u niškoj Sabornoj crkvi uoči samog početka Prvog svetskog rata 1914.godine. Zanimljivo je da je sama Saborna crkva delo Cincara Andrije Damjanova iz Velesa koji je gradio i crkvu u Smederevu.¹⁷

Skromnog umetničkog dara, Djordji Joko Zografski je davao likove svetaca previše svetovno, iz čega se da zaključiti da je njegovo slikarsko obrazovanje bilo izuzetno siromašno. Iako je akademik Aleksandar Deroko njegov rad ocenio kao "preslikavanje svakodnevice", ne može se i ne sme prenebreći činjenica da je Djordji Joko Zografski svojim kakvim - takvim delom dao pečat niškom Pravoslavlju u tek oslobođenom Nišu.

Spomenička ostavština

Pred kraj XVIII i početkom XIX stoleća u jugoistočnoj Srbiji dolazi do snažnog uticaja starobalkanske kulture što se ogleda, pre svega, u arhitekturi ne samo Niša, već i ostalih gradova kojima su tek prispeli Grci i Cincari udahnuli duh sačuvane tradicije. Tako se, kao retki primerci ostavštine ovog tipa, javljaju sledeća spomenička zdanja: u Vranju Pašini konaci, u Leskovcu kuća Dimitrijevića i Šop-Djokića, u Nišu kuće : Hristodulovih i Zaharija Stataša, kao i kuća Stambolijskih, u Pirotu konak Malog - Riste i kuća "Bela mačka" i u Aleksincu zgrada Muzeja.¹⁸

Kuće niških Cincara Zaharija Stataša i Hristodulovih delile su istu sudbinu. Pod naletom političkih strasti, kuća Zaharija Stataša, pretvorena u Radnički dom, biva spaljena 1. decembra 1928. dok je čardaklija Hristodulovih 1944. godine srušena direktnim pogotkom avionske bombe. Tada je u njoj bio smešten Istorijsko- etnografski muzej.

Kuća Hristodulovih je, najpre, bila vlasništvo niškog Srbina Hadži Djoke Todorovića, poznatog trgovca. S obzirom da nije imao muškog poroda, ostaće zabeleženo da je Hadži Djoka Todorović ostavio kuću svome zetu i ortaku Nikoli Hristodulu koji će sredinom i krajem XIX stoleća osnovati i voditi jednu od jačih balkanskih trgovina pod firmom "Hristodulu i sinovi".

¹⁴ *Историја Ниша*, I, Градина, 1982., 152 (у даљем тексту ИН I)

¹⁵ ИН I, 152-153

¹⁶ N.Ozimić, *Cincari Niša*, Lunjina, Niš, 1999., 41

¹⁷ N.Ozimić, *Cincari Niša*, 41

¹⁸ И.Трајковић, *Очувана староварошка балканска архитектура на југоистоку Србије*, Зборник Народног музеја у Нишу, 1, Ниш, 1985., 70

Kuća Hristoduluovih je, po svojim spomeničkim vrednostima, predstavljala "najreprezentativniju srpsku kuću turskog Niša, koja je po bogatstvu arhitekture nadmašivala i kuće bogatih Turaka"¹⁹ dok je Aleksandar Deroko istakao da "nije čak zaostajala iza konaka kneza Miloša u Kragujevcu i Beogradu"²⁰. Bila je asimetričnog tipa, sa velikim tremom u prizemlju, i doksatom na spratu i izuzetno bogato izrezbarenim tavanicama i stubovima na tremu i doksatu, pravim umetničkim tvorevinama neznanih neimara za koje se, na osnovu zapisa Joakima Vujića²¹ s pravom smatra da su bili iz okoline Debra, a najverovatnije i sami Cincari.

Dom Hristoduluovih je najpreciznije opisala Dragana Milovanović u svom radu: "Dom Hristoduluovih je bio jedan od najlepših primeraka niških čardaklija. Starost se procenjivala na najmanje 200 godina i pripadala je Cincarinu, advokatu Hristodulu. Nalazila se u ne mnogo velikom dvorištu, opasanom visokom zelenom ogradom sa turskom zidanom kapijom. Sama kuća gradjena je od slabog materijala u bondruk sistemu. Prozori, vrata, stubovi i ograda na čardaku, doksatu dok su podovi i tavanice bili izradjeni od drveta. Kuća je imala svoj amam i kapelicu - crkvicu u kojoj su u doba Turaka krišom vršena krštenja, a vernici dolazili na molitvu. U vreme zabrane srpskih škola od strane Turaka, srpska škola i knjiga našle su u njoj utočište. 1918. godine na nju se srušio jedan avion i ošteti je. Pošto je obnovljena još neko vreme je služila kao odbrambeni objekat. 1934. godine u njoj je otvoren prvi istorijsko - etnografski muzej koji je 5.aprila 1944. godine srušen bombardovanjem".²²

Osim spomeničkog značaja kuća Hristoduluovih je dugo vremena važila za niški nezvanični kulturni centar. U njoj su, ne retki gosti, pored Srba, bili Cincari iz drugih gradova, najčešće javne ličnosti: tako su gosti ovoga doma bili Spiridon Jovanović, prvi niški učitelj, poznati komediograf Branislav Nušić (Alikabijad Nuša), Nikola Pašić, političar, Stevan Sremac, profesor i pisac kao i njegov sestrić Aleksandar Deroko. U domu Hristoduluovih je 1840.g., prilikom njegovog povratka iz Carigrada, odseo knez Mihajlo Obrenović, u njoj se 1874. godine sastaje Komitet za borbu protiv Turaka, čiji je član bio i niški apotekar Djoredje Blesides, inače i sam Cincar; u ovoj kući je bio 1885. godine, u vreme srpsko - bugarskog rata, smešten štab jedne srpske više komande. U ovoj kući se, kao što vidimo, sastajao cvet buduće Kraljevine Srbije koji se u Nišu, upravo zahvaljujući i jednom višem značaju kuće Hristodulovih, osećao kao kod kuće.

Kuća Zaharija Statasa, turskog vojnog lekara rodnom iz Janjine, nije obradjena u istoriji arhitekture i umetnosti ovih krajeva onoliko, koliko je to slučaj sa kućom Hristoduluovih iz mnogo razloga. Iako neki istoričari smatraju da je podignuta oko 1870., mi ovde iznosimo svedočenje Feliksa Kanica sa njegovog prvog boravka u Nišu 1860. kada je zapisao da je "...godine 1860. u Nišu zatekao grčkog lekara Milerijadisa, koji je posedovao sumnjivu diplomu, kao i njegov vojni kolega Zaharije. Ovaj potonji je na pretnje svoga pukovnika da će ga zbog slabih rezultata u lečenju obolelih vojnika otpustiti odgovarao poklanjanjem konja i sličnim potezima; u tome je imao više uspeha nego u lekarskoj praksi, pa je čak došao i do dve lepe kuće u gradu. Pošto je u to vreme bila samo jedna vojna apoteka u tvrdjavi, ova gospoda su svojim privatnim pacijentima prodavala problematične lekove po vrlo visokim cenama".²³ Strogi ali verodostojni Kanic uočio je neraspoloženje koje je u narodu bilo prisutno . Ovaj njegov portret Statasa objašnjava primetno distanciranje niških Cincara od ovog svog sunarodnika. Tako dolazimo do paradoksa da Zaharije Statasa, u etičkom smislu, predstavlja sve ono protiv čega su se Cincari borili.

Kuća Zaharija Statasa podignuta je nedaleko od Hristoduluove kuće (odnosno kuće Hadži - Djoke), za vreme Abdurahman - paše. Bila je tipičan primer starobalkanske arhitekture

¹⁹ ИН, I, 343

²⁰ А. Дероко, *Народно неимарство*, 2, Споменик САНУ, Београд, 1968.,20

²¹ Ј.Вујић, *Путешествие по Србији*, 2, СКЗ, Београд, 1902.,178

²² Д.Миловановић, *Ниш на раскрсници векова*, Нишки зборник, 6, 53

²³ Енциклопедија Ниша, I, Градина, Ниш 1994., 82; Ф.Каниц, Србија, земља и становништво, 2,СКЗ, Београд, 1990.,158

sa svim ugodnostima - strogo simetričnog tipa, sa velikim centralnim ulazom iznad koga je izbačena, na drvenim stubovima, divanhana i izvučenom spratnom konstrukcijom. Pored kuće se nalazio hamam a u centralnom delu dvorišta šedrvan. Objekat je decembra 1920. kupio mesni komitet KPJ i Mesno sindikalno veće za potrebe Radničkog doma Niša koji je u njemu bio smešten sve do 1.decembra 1928. kada je spaljen u podmetnutom požaru.²⁴

Ovo nisu bile jedine lepe cincarske kuće ali su značajne jer su svojom lepotom trajno obogatile duh Niša i uticale na gradjenje sličnih objekata naročito posle oslobodjenja grada od Turaka 28.decembra 1878. Od tada pa do današnjih dana kuće Zaharije Stataša i Hristoduluovih biće utiskivane na razglednicama Niša i u istorijskim delima koja se bave ovim prostorima.

Niški Cincari su često darovali i obnavljali pravoslavne hramove u okolini Niša. Najstariji spomenik te vrste nalazi se u selu Gornji Prosek, na spoljnom zidu hrama Sv.Nikole gde je na crvenkastoj ploči dimenzija 11x 10 cm napisano: " *Под.(подиже) Панајот Фуста отац Тодор*".²⁵ Naročito je porodica Čohadžić ostala poznata po darivanju sićevačkog manastira Vavedenja Sv. Bogorodice. Najpre nailazimo na Jevanđelje štampano u Austriji krajem XIX stoleća, dar Nikole S.Čohadžića. Ispred uvoda, višnjevim mastilom je zapisan sledeći tekst:" *За спомен души покојног нам оца Сотира Н. Чохаџића, из Ниша, подаро ово Еванђеље Манастиру Сићевачком 11. Августа 1886.г. у Сићеву – Никола С.Чохаџић, начелник среза нишког*".²⁶ . U istom manastiru je, povodom podizanja zvonare 1938., iznad ulaznih vrata utisnuta bela mermerna ploča dimenzija 45x35cm I na njoj uklesan sledeći tekst:"*Ову су звонару подигли Сотир Н. Чохаџић, пензионер из Ниша, Вука и Миодраг Маринковић, инжењери из Београда*".²⁷ Osim ovih nije nam poznato da su sačuvani još neki primeri iz prilično bogate zbirke donacija niških Cincara.

Politički život

Odmah po oslobodjenju Niša od Turaka 1879. godine Cincari Niša, koji su dotle bili među predvodnicima u borbi protiv Turaka, uzimaju aktivno učešće u političkom životu Niša. Karakteristično za Cincare je da su se veoma retko opredeljivali za političke struje koje nisu bile građanske i nacionalne profilisanosti Već februara 1888. Liberalna stranka izdaje proglas kojim poziva građane Niša da glasaju za Nikolu- Kolu Rašića²⁸. U članstvu ove Stranke od Cincara su bili Djordje Blesides, apotekar i Stevan Sremac, profesor i književnik. Te godine je rođen jedan od najpoznatijih niških Cincara u sferi politike – Sokrat Harisijades koga je prerana smrt 1924. omela da da pun doprinos radu Samostalne Radikalne Stranke.²⁹ Školovan u Beču i Rimu, dopunsko obrazovanje stekao je u Parizu gde je završio studije ekonomskih nauka. Inače, Sokrat Harisijades je sa ocem Mihajla Paligorića, Todorom, bio kandidat za odbornika ispred koalicije Radikalne stranke i Samostalne Radikalne Stranke na izborima januara 1914.³⁰

U daljem razvoju političkog života biće jedan drugom ideološki suprotstavljena dva predstavnika starih niških cincarskih porodica. Mihajlo Paligorić je još u srednjoškolskim danima postao aktivista najpre SKOJ-a a potom i KPJ dok je Vladimir Čohadžić zauzimao visoko mesto u Jugoslovenskoj Radikalnoj Zajednici (JRZ). Shodno svom ubedjenju, Paligorić stupa u Pasjačku četu Topličkog partizanskog odreda 11. marta 1942. godine zarobili su ga četnici Koste Pećanca kod sela Statova i na licu mesta streljali³¹. Proglašen je za Narodnog heroja a danas jedan kej pored Niša nosi njegovo ime.

²⁴ *Организовани радник*, Београд, 6. децембар 1928., чланак "Паљевина Радничког дома у Нишу"

²⁵ П.В.Гагулић, *У Сићевачкој клисури цркве и манастири*, , Ниш, 1979., 36

²⁶ П.В.Гагулић, *У Сићевачкој клисури*..., 49-50

²⁷ П.В.Гагулић, *У Сићевачкој клисури*..., 44

²⁸ ИАН- А- ЗП- I -2-7

²⁹ *Нишки гласник*, 3. октобар 1924.

³⁰ ИАН- А- ЗП- I – 2 - 5

³¹ N.Ozimić, *Cincari Niša*, 37